

Η ελληνορθόδοξη μειονότητα της Τουρκίας και η αρχή της αμοιβαιότητας¹

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Δημοσιεύτηκε στο: *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης μετά τη Συνθήκη Ανταλλαγής Πληθυσμών (1923-2016)*, Ελ. Ιωαννίδου-Μ. Καζαντζίδου (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2022, σελ. 67-83.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η νομική προστασία των μειονοτήτων σε Ελλάδα και Τουρκία συνδέθηκε αμοιβαία μέσα από την πολιτική ανάγνωση του άρθρου 45 της Συνθήκης της Λοζάνης. Από νωρίς, Ελλάδα και Τουρκία εφάρμοσαν με αρνητικό τρόπο την αρχή της αμοιβαιότητας σε βάρος των μειονοτήτων τους. Τα πεδία προστασίας και τα ειδικά δικαιώματα, όπως θρησκευτική ελευθερία και αυτό-οργάνωση των θρησκευτικών θεσμών, των βακουφίων και των κοινοτικών σχολείων, αλλά και τα γενικά δικαιώματα του ανθρώπου, όπως δικαίωμα ένωσης προσώπων και περιουσίας περιστάλησαν στο όνομα της αρχής της αμοιβαιότητας. Η εμπλοκή του Κυπριακού από το 1955 αποτέλεσε τον καταλύτη για την άσκηση πολιτικών που οδήγησε στην μετανάστευση δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Ειδική θέση στις πολιτικές αυτές έχει η καταγγελία των ελληνοτουρκικής συμφωνίας εγκατάστασης του 1930 και η απέλαση των Ελλήνων πολιτών Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης το 1964-1965. Η αρχή της αμοιβαιότητας δικαιολογήθηκε από τις ελληνικές και τουρκικές κυβερνήσεις, δημοκρατικά εκλεγμένες και στρατιωτικές, από την δεκαετία του 1950 μέχρι και σήμερα ασκώντας αμοιβαία πιέσεις για να διασφαλίσουν πολιτικά οφέλη. Παρακάμπτοντας και παραβιάζοντας βασικές αρχές του δικαίου η αρχή της αμοιβαιότητας λειτούργησε σε βάρος των δικαιωμάτων και των υποκειμένων.

Το δυναμικό της εθνικής συγγένειας Ελλάδας και Τουρκίας έπαιξε αποφασιστικό ρόλο για την συγκρότηση των εθνικών χαρακτηριστικών στην ευρύτερη περιοχή μέσα από την εγκόλπωση των

¹ Έχει βασιστεί στο «Η Αμοιβαιότητα ως Όρος Εφαρμογής των Υποχρεώσεων Ελλάδας και Τουρκίας απέναντι στις Μειονότητες τους», *Διαστάσεις της μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, πρακτικά συνεδρίου, Φλώρινα, 2006, 865-877 καθώς και στο *Old and New Islam in Greece. From Historical Minorities to Migrant Newcomers*, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2016, 105-117.

ελληνορθόδοξων και των μουσουλμάνων στις νεωτερικές εθνικές ιδεολογίες². Η συγκρότηση του ελληνικού και τουρκικού κράτους με ιδεολογικό θεμέλιο το έθνος λειτούργησε ως μητέρα πατρίδα για τους αντίστοιχους μειονοτικούς πληθυσμούς, καθιστώντας τους ελληνορθόδοξους και τους μουσουλμάνους «δικές τους μειονότητες» στο έδαφος του γείτονα³. Από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της τουρκικής πολιτικής στην μετά Λοζάνη εποχή, ήταν η ενδυνάμωση μιας ενιαίας εθνικής ταυτότητας στη μειονότητα, ενώ το έργο αυτό είχε εν πολλοίς συντελεστεί για τους αστικοποιημένους ρωμαίικους πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στο εσωτερικό της Τουρκίας η συγκρότηση της τουρκικής εθνικής ταυτότητας για όλους τους μουσουλμάνους πολίτες καθιερώθηκε με την αντίστροφη χρήση της Συνθήκης της Λοζάνης⁴. Καθώς ο πληθυσμός της Τουρκίας ήταν διαιρεμένος σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, οι πρώτοι θεωρήθηκαν αυτόματα συστατικά στοιχεία του τουρκικού έθνους, ενώ οι δεύτεροι «ντόπιοι ξένοι» [yerli yabancılar]. Η ιδεολογική αυτή διχοτόμηση, αντανακλάται έκτοτε στην τουρκική εξωτερική πολιτική και εφαρμογή σχετικού εσωτερικού δικαίου στη σχέση της με τη μειονότητα της Θράκης, η οποία θεωρείται τμήμα της τουρκικής ομογένειας του εξωτερικού [soydaşlık]⁵. Αντίστοιχα, η Ελλάδα θεωρεί και φέρεται απέναντι στην ελληνορθόδοξη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου ως «μητέρα πατρίδα» μέσω του αντίστοιχου θεσμού της ‘ομογένειας’, θεσμοθετημένης και από το ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 108). Έτσι, η διπλή παρεμβατικότητα που ασκείται από τα δύο κράτη διαρθρώνεται επί δομών εθνικών συγγενειών μέσα από διμερείς ανταγωνισμούς.

Η περίπτωση των Τουρκο-μουσουλμάνων της Ελλάδας, όπως και των Ρωμιών της Τουρκίας, καταδεικνύει πως η ευθυγράμμιση του εθνισμού μιας μειονότητας με την εθνική ταυτότητα της μητέρας-πατρίδας θεωρείται ως απειλή από το κράτος ιθαγένειας της μειονότητας. «Η ταυτότητες του μουσουλμάνου αποτέλεσαν πρωταρχικό στόχο στην Ελλάδα με σκοπό να αποκλείσουν μεταβλητές και αμφίβολες, ή και αντιτιθέμενες εθνικές ταυτότητες»⁶. Στην προσπάθεια να αποφευχθεί η ανάπτυξη εθνικής ετερότητας σε Ελλάδα και Τουρκία το δίκαιο πολλές φορές

² Hugh Poulton, “Changing notions of national identity among Muslims in Thrace and Macedonia: Turks, Pomaks and Roma”, *Muslim identity and the Balkan state*, H. Poulton & S. Taji-Farouki (eds.), London: Hurst, 1997, σ. 97, Paschalis Kitromelidis, «‘Immagined communities’ and the origins of the national question in the Balkans», *Modern Greece: Nationalism and nationality*, Th. Veremis (επιμ.), Athens: SAGE-ELIAMEP, 1990.

³ Ayşe Kadioğlu, “Genos versus devlet: Conceptions of citizenship in Greece and Turkey”, in *In the Long shadow of Europe*, Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis and Kerem Oktem (επιμ.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2009, σ. 115.

⁴ Emre Öktem, “La spécificité de la laïcité turque”, *Islamochristiana* 29 (2003), 93-210.

⁵ Συμβούλιο υπουργών, 1988, εγκύκλιος για την “Προστασία κατά του σαμποτάζ”.

⁶ Ulf Brunnbauer, “The perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the ‘self’ and the ‘other’”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 21.1 (2001), σ. 57.

χρησιμοποιήθηκε εργαλειακά για την άσκηση καταπιεστικών πολιτικών με το ένδυμα της προστασίας των μειονοτήτων και μάλιστα σε εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας, μέσα από μια διπλή λειτουργία: την αμοιβαία εφαρμογή του δικαιώματος παρέμβασης υπέρ της μειονότητας (*droit de regard*) και δικαίωμα εφαρμογής αντιμέτρων από το κράτος ιθαγένειας. Αν το πρώτο οιονεί δικαίωμα υπόκειται σε πλήθος περιορισμών⁷ το δεύτερο αποτελεί ευθεία παραβίαση του διεθνούς δικαίου, καθώς ρητά αποκλείεται η αρχή της αμοιβαιότητας σε ζητήματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου (άρ. 60 Συνθήκης της Βιέννης, περί του δικαίου των συνθηκών). Εξάλλου η αρχή της αμοιβαιότητας κατά το διεθνές δίκαιο εφαρμόζεται μόνον σε αλλοδαπούς και όχι σε πολίτες του κράτους.

2. Μια σύντομη ιστορία της αρχής της αμοιβαιότητας στην προστασία των ελληνοτουρκικών μειονοτήτων

Η Συνθήκη της Λοζάνης στα άρθρα 37-44 αναφέρεται στην προστασία των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Τουρκία, αποδίδοντας θρησκευτικά, γλωσσικά και άλλα δικαιώματα μέσω του κριτηρίου της θρησκείας, ενώ το άρθρο 45 επαναλαμβάνει ‘αμοιβαία’ το ίδιο πλαίσιο προστασίας για τις μουσουλμανικές μειονότητες της Ελλάδας, για λόγους οικονομίας του κειμένου. Η διάταξη αυτή παρεξηγήθηκε όσο καμία άλλη, και έδωσε λαβή για την εφαρμογή πληθώρας πολιτικών στα χρόνια που ακολούθησαν και οι οποίες συνιστούν ουσιαστική παραβίαση της Συνθήκης σύμφωνα με θεμελιώδεις κανόνες δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Η ιστορία της εφαρμογής της αμοιβαιότητας από Ελλάδα και Τουρκία οι οποίες συναγωνίστηκαν στην αμοιβαία στρεβλή εφαρμογή της Συνθήκης, ξεκίνησε αμέσως με την θέση σε ισχύ του παλαιότερου σήμερα νομικού κειμένου προστασίας μειονοτήτων στον κόσμο (μαζί με την σουηδο-φινλανδική συμφωνία του 1921), και μάλιστα επιβαρημένου με τόσο μεγάλη ιδεολογική φόρτιση.

Οι πολιτικές πρακτικές και η επίκληση της ίδιας Συνθήκης από διαφορετικές πλευρές κατέστησε νομικά και ηθικά το περιεχόμενο της προστασίας των μειονοτήτων κενό νοήματος, καθώς η παραμικρή κακομεταχείριση της μίας μειονότητας επέφερε παρόμοια αν όχι ευρύτερα αντίμετρα κατά της άλλης. Συνολικά, η πολιτική εφαρμογή της αμοιβαιότητας είχε στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων αρνητικό χαρακτήρα και πολύ σπάνια θετικό, με τη μορφή συνεργασίας. Η αρνητική λοιπόν, αμοιβαιότητα καταδεικνύει την αδυναμία Ελλάδας και Τουρκίας να ενσωματώσουν με πολιτικά και νομικά ‘ήπια’ μέσα τους δικούς τους ιδεολογικούς και πολιτικούς ανταγωνισμούς, οι οποίοι θεμελιώθηκαν σε μία μονολιθική προσέγγιση της σχέσης έθνους και κράτους. Όπως παρατηρεί ο Μπασκίν Οράν, «σε καμία από τις δύο χώρες η έννοια του

⁷ Όπως αρχή της επικουρικότητας, ή σεβασμός στο κράτος ιθαγένειας κλπ., βλ. αναλυτικά Venice Commission, 2002, *Report on the preferential treatment of national minorities by their Kin-State*, Strasbourg: Council of Europe, CDL-INF (2001) 19.

έθνους δεν επιτρέπει στην πράξη πολυπολιτισμικές κοινότητες».⁸ Η αμοιβαιότητα στην αρνητική της μορφή αποτελεί αντίποινα που στοχεύουν στα μέλη των μειονοτήτων τα οποία θεωρούνται μέλη της μειονότητας και όχι πολίτες του κράτους.

Για να κατανοήσει κανείς τι συνέβη σε βάρος των Ρωμιών της Τουρκίας θα πρέπει να εξετάσει τι συνέβη και στη Θράκη. Με την εγκαθίδρυση του νέου status quo, οι ελληνικές αρχές ανέλαβαν να αντισταθμίσουν τις πρακτικές που οι τουρκικές αρχές έλαβαν σε βάρος των Ρωμιών της Πόλης, και ενώ δεν είχε προσδιοριστεί με ακρίβεια ποιοι τελικά θα εξαιρεθούν από την Ανταλλαγή.⁹ Στα μέσα της δεκαετίας του 1920 δεν υπήρχε συγκροτημένη πολιτική απέναντι στη μειονότητα της Θράκης αλλά έγινε εξαρχής σαφές ότι η εφαρμογή περιοριστικών μέτρων θα αποτελούσε ένα χρήσιμο εργαλείο καθώς οι ελληνικές αρχές διαπίστωναν ότι «ότι υπολοιπ[ονται] του όπλου της αμοιβαιότητας».¹⁰ Η ελληνική πολιτική ηγεσία ήταν επιφυλακτική να χαράξει δική της πολιτική ανεξάρτητα από την Τουρκία. Όπως έγραφε ο Σπύρος Δάσιος, απεσταλμένος της ελληνικής διοίκησης στη Θράκη το 1927, «[Π]ρέπει να προσέξωμεν κυρίως όπως τα παρασχεθησόμενα δικαιώματα μη ώσιν ανώτερα των όσων κέκτηνται ή θ'αποκτήσωσιν οι έλληνες εν Κωνσταντινουπόλει». Ο Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος, επιθεωρητής μειονοτήτων στα χρόνια της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου, λαμβάνει υπόψη του την τουρκική πολιτική και δίκαιο απέναντι στην ελληνική μειονότητα, κατά την διατύπωση προτάσεων για την αντιμετώπιση της μειονότητας της Θράκης. Σύμφωνα με τον επιθεωρητή, το θεμέλιο της ελληνοτουρκικής φιλίας πρέπει να είναι η αρχή της αμοιβαίας νομιμοφροσύνης της μειονότητας απέναντι στο κράτος ιθαγένειας. Σε περίπτωση που νέα, διευρυμένα δικαιώματα αποδίδονται, τότε το κράτος της ιθαγένειας πρέπει να τηρεί τη Συνθήκη ασκώντας τα δικά του δικαιώματα (πχ ως προς την διδασκαλία της επίσημης γλώσσας του κράτους στην μειονοτική εκπαίδευση), ώστε να «αποφευχθεί ένα κράτος εν κράτει».¹¹ Οι θέση αυτή αντανακλά τις πραγματικότητες της εποχής, όπου οι μειονότητες κληρονόμοι του προηγούμενου καθεστώτος τύπου μιλλέτ, διατηρούσαν μία αυξημένη αυτονομία στην διαχείριση των εσωτερικών τους υποθέσεων. Ο Στυλιανόπουλος επισημαίνει «καθώς οι επιδιώξεις της Τουρκίας σε σχέση με την μειονότητα της Θράκης είναι

⁸ Βλ. «Conclusions», στο: Baskin Oran, *Greek violations of the Lausanne Treaty*, The National Committee for Strategic Research and Studies, Ankara 2002, στο: <www.saemk.org>. Επίσης για τον εθνικισμό στις δύο χώρες βλ. αναλυτικά στο Umut Özkırımlı and Sypros Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey*, London: Hurst & Company, 2008.

⁹ Δημήτρης Καμούζης, «Η εξαίρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), Αθήνα: Κριτική/KEMO, 2006, σ. 324.

¹⁰ Προξενείον της Ελλάδος, Κωνσταντινούπολις, 11.6.1928, ΑΠ 707, έγγραφο προς ΥΠΕΞ, Διεύθυνσις Πολιτικών Υποθέσεων, Ιστ. Αρχείο ΥΠΕΞ, Φ. 1927/93.β.

¹¹ Κ. Στυλιανόπουλος, Έκθεση για την μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, 11.10.1929, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ.53, σ. 71.

πολύ περιορισμένες δεν έχουμε πιθανότητες να έχουμε οφέλη υπέρ της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία εφαρμόζοντας καταπιεστικά μέτρα στη Θράκη». Εξάλλου την εποχή εκείνη η αμοιβαιότητα αφορούσε την εκτόπιση ανεπιθύμητων ατόμων, όπως ο παπα-Ευθύμ (επίδοξος επικεφαλής του τουρκοορθόδοξου Πατριαρχείου) από την Τουρκία και ο Σαμπρί εφέντη (εξόριστος Σείχ-ουλ-ισλάμης) από την Ελλάδα.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Επιθεωρητής μειονοτικών σχολείων, Αθανάσιος Παπαευγενίου, υπεραμύνεται μέτρων που θα αποσκοπούσαν στον έλεγχο της μειονότητας με τη χρήση της αμοιβαιότητας, καθώς η Τουρκία είχε υιοθετήσει ανάλογα μέτρα.¹² Σταδιακά η άποψη σχετικά με την εφαρμογή μειονοτικών πολιτικών ως αντιστάθμισμα στις τουρκικές πολιτικές άρχισε να ωριμάζει και να οδηγεί σε μία πολυπλοκότητα συμπεριφορών η οποία σταδιακά απομακρυνόταν από το πνεύμα και το γράμμα της Συνθήκης της Λοζάνης.

Η αρχή της αμοιβαιότητας εφαρμόστηκε έκτοτε σχεδόν μόνο με αρνητικό τρόπο και βασίστηκε όχι σε νομικά επιχειρήματα αλλά σε εκτιμήσεις πολιτικής φύσης που αφορούσαν τις ευρύτερες διμερείς σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας. Η ελληνική πολιτική το 1950 ακόμα αποσκοπούσε να «τηρεί όλες τις συμφωνίες με την Τουρκική κυβέρνηση μέσα στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας» και πρέπει «να αποφύγ[ει] νέες παραχωρήσεις εκτός και εάν αποσκοπούν να εξυπηρετήσουν εθνικά συμφέροντα ή να τερματίσουν ασήμαντες παρεξηγήσεις».¹³

Επίσης το Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης ύστερα από πρόταση του Γενικού Προξενείου Κωνσταντινούπολης δήλωνε το 1962 ότι η εφαρμογή πολιτικών αμοιβαιότητας απέναντι στη μειονότητα της Θράκης οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τα όσα συμβαίνουν στους Ρωμιούς της Τουρκίας: «Η εφαρμογή μια πολιτικής αμοιβαιότητας, όχι πολιτική πίεσεως αλλά τοιαύτης 'ισοσυγισμού' κατά την έκφραση του κ. Υπουργού, ουδεμία κατ'εμέ αμφιβολία ότι και τον Ελληνισμό της Κωνσταντινουπόλεως θα ωφελήσει και την εν Θράκη κατάστασιν θα βελτιώσει. Δια να έχει όμως η Πολιτική αυτή ευεργετικά τα αποτελέσματα, πρέπει να εφαρμοσθή με συνέπεια και σταθερώς».¹⁴ Έτσι κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 εφαρμόζονται στα πλαίσια της αμοιβαιότητας μέτρα που αφορούν επί μέρους ζητήματα στην εκπαίδευση και τα βακούφια.

Η κρίσιμη καμπή για την εφαρμογή και το περιεχόμενο της αμοιβαιότητας αποτελεί το 1964, ύστερα από την μαζική απέλαση 12.000 περίπου Ρωμιών, ελλήνων πολιτών από την Κωνσταντινούπολη και την έξοδο ισάριθμων συγγενών τους, τούρκων πολιτών, η οποία αποτέλεσε την τουρκική απάντηση στην μονομερή καταγγελία της ιδρυτικής Συνθήκης της Κύπρου στις 4

¹² Αθ. Παπαευγενίου, Σχόλιο του επιθεωρητού ξένων και μειονοτικών σχολείων επί του μνημονίου 122/20.9.1945 των μουσουλμανικών κοινοτήτων Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου, 28.9.1945, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.95α.

¹³ Υπουργείο Εθνικής Παιδείας προς Υπουργείο Βορείου Ελλάδος, εγγ. της 7.12.1956, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.90.

¹⁴ Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, 26^η Συνεδρίαση, 17.8.1962, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.10.

Απριλίου 1964. Η αντανάκλαση των γεγονότων αυτών στην Θράκη ήταν η αποκήρυξη της πολιτικής της αμοιβαιότητας ως «απρόσφορης» και η εδραίωση της εποχής των ‘αντιποίνων’. Η πολιτική αυτή διατηρήθηκε από τις κυβερνήσεις της δικτατορίας, και η οποία συνεχίστηκε και από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις μετά το 1974 ύστερα από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο.

Πριν προχωρήσουμε στην θεματική εξέταση των πεδίων εφαρμογής της αμοιβαιότητας, έχει ενδιαφέρον και σημασία για την σχετική συζήτηση η αναφορά σε μία άλλη πλευρά των επιχειρημάτων υπέρ της αμοιβαιότητας η οποία συμπληρώνει το πολιτικό και θεσμικό της υπόβαθρο. Αφορά το επιχείρημα της αριθμητικής αμοιβαιότητας μεταξύ των δύο μειονοτήτων, το οποίο εδραιώθηκε ήδη με την εξαίρεση της ανταλλαγής πληθυσμών του 1923 και την οριστική της εφαρμογή στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Η διατήρηση της αριθμητικής ισορροπίας αποτέλεσε μείζον πολιτικό ζήτημα το οποίο ενέπλεξε και την προστασία τους.¹⁵ «Εάν δεν είναι δυνατόν η μειονότητα της Πόλης να αυξηθεί τότε η μειονότητα της Θράκης πρέπει να μειωθεί».¹⁶ Με την επιβολή της χούντας το ζήτημα λαμβάνει ακόμα σοβαρότερο χαρακτήρα και εντάσσεται στα ζητήματα εθνικής ασφάλειας: «Εν Θράκη δια την Ελλάδα δεν προβάλλεται όπως δια την Τουρκία εν Κωνσταντινουπόλει η άσκησης αυτής ή εκείνης της πολιτικής αλλά σαφώς θέμα εθνικής ασφάλειας. [...] Επί 43 έτη ασκούμεν εν Θράκη πολιτική σκοπούντες, όχι την προστασίαν του θράκικου χώρου και την προαγωγήν έστω της μειονότητας, αλλά την ανακούφισιν του Ελληνισμού της Κωνσταντινουπόλεως και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η πολιτική αυτή απέτυχε οικτρώς και ενώ ο Ελληνισμός της Κωνσταντινουπόλεως βαδίζει προς το πικρόν τέρμα του, χωρίς ουδείς να δύναται να τον βοηθήσει, ο Τουρκισμός της Θράκης ευρίσκεται ηυξημένος, αριθμητικώς, ενισχυμένως οικονομικώς και με τον πάντοτε έντονον σωβινισμόν του εξηρμένον μέχρι θρασύτητος».¹⁷

Προφανώς οι στάσεις αυτές έχουν ισχυρά ερείσματα και στις πληθυσμιακές πραγματικότητες. Το 1964 αρχίζει η δραστική μείωση του αριθμού των Ρωμιών της Τουρκίας οι οποίοι έφθιναν στον αριθμό των 3.000 ατόμων σήμερα. Η πληθυσμιακή μείωση έπληξε και τη μειονότητα της Θράκης η οποία από 110.000 περίπου στις αρχές του 1925, έφτασε 85.000 σήμερα, χάνοντας πληθυσμό περίπου 160.000 ατόμων μέσα σε 85 χρόνια. Η σύγκριση των αριθμών αυτών, αγνοώντας την πληθυσμιακή αύξηση που θα είχαν οι δύο μειονότητες υπολογίζοντας το ποσοστό γεννητικότητα που είχαν στην πορεία του χρόνου, και τα ποσοστά μετανάστευσης, αναλώνονται

¹⁵ Κ. Στυλιανόπουλος, Έκθεση για την μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, 11.10.1929, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ.53, σ. 3.

¹⁶ Έκθεση του Προέδρου του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, 28.1.1967, ΑΠ ΕΠ 39, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.11, σ. 3.

¹⁷ Έκθεση του Προέδρου του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και τον ΥΠΕΞ, 28.1.1967, ΑΠ ΕΠ 39, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.11.

σε μία κούρσα συγκρίσεων στοχεύοντας στην διατήρηση ή τον εξοβελισμό αντίστροφα, του «δικού μας» ή «δικού τους» γένους ή έθνους αντίστοιχα. Σε τελική ανάλυση, και οι δύο στάσεις αποσκοπούν στην «εθνοποίηση» του εδάφους ιστορικοποιώντας την παρουσία των μειονοτήτων. Τα στατιστικά νούμερα λαμβάνουν έτσι μια ιδεολογική διάσταση, προσφέροντας γόνιμο έδαφος στην συζήτηση περί αμοιβαιότητας. Συχνά και οι δύο πλευρές μεγεθύνουν ή σμικρύνουν τους σχετικούς αριθμούς κατά βούληση.

3. Τα επί μέρους πεδία εφαρμογής της αρχής της αμοιβαιότητας

Η αμοιβαιότητα εφαρμόστηκε σε όλα τα πεδία προστασίας της μειονοτικής ετερότητας, θρησκευτικής, γλωσσικής ή πολιτιστικής, με στόχο κυρίως τον περιορισμό αν όχι κατάργηση των αντίστοιχων δικαιωμάτων, ακόμα και σε ζητήματα που σήμερα προκαλούν θυμηδία για την ενδελεχή αντιμετώπισή του σύμφωνα με την νοοτροπία των καιρών: Το 1970 επιτράπηκε στους κινηματογράφους της Θράκης να παίζουν μόνο ένα τουρκικό έργο ανά εβδομάδα, ενώ από το 1974 επιβλήθηκε ολοκληρωτική απαγόρευση τουρκικών έργων, «καθώς το ζήτημα υπόκειται σε αμοιβαιότητα με την Τουρκία», και αποφασίστηκε η προβολή ινδικών και αιγυπτιακών έργων σε αντικατάσταση των τουρκικών.¹⁸ Ας δούμε συνοπτικά τα πεδία άσκησης πολιτικών αμοιβαιότητας, ή εφαρμογής αντιποίνων:

Απέλαση, εκτόπιση, περιορισμοί στην μετακίνηση

Η δραστικότερη μέθοδος μείωσης του αριθμού της μειονότητας αποτέλεσε η άμεση εφαρμογή του μέτρου της απέλασης ή έμμεσα, με τη λήψη ιδιαίτερα σκληρών περιοριστικών μέτρων κατά της παρουσίας. Παραδείγματα αποτελούν η εκκαθάριση του Έβρου το 1923-1927 από ντόπιους μουσουλμάνους και η άμεση ανταπάντηση της Τουρκίας με την εκδίωξη Ρωμιών από Ίμβρο και Τένεδο το 1927.¹⁹ Η κρίση στην Κύπρο θα προκαλέσει την μαζική απέλαση των ελλήνων πολιτών από την Τουρκία το 1964, και ως άμεση απάντηση των απέλαση τούρκων πολιτών από Δωδεκάνησα την ίδια χρονιά και κυρίως την εφαρμογή αφαίρεσης ιθαγενειών από τουλάχιστον 64.000 μέλη της μειονότητας της Θράκης από το 1964 μέχρι το 1998.²⁰ Σε μία σπάνια περίπτωση, έχει γίνει και συμφωνία για συνεργασία των δύο κυβερνήσεων για την αμοιβαία εκδίωξη

¹⁸ Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Συνεδρίαση της 24.3.1972 και 23.2.1974 αντίστοιχα, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.12.

¹⁹ Baskin Oran, «Διδάγματα από τα άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης της Λοζάνης», στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), Αθήνα: Κριτική/ΚΕΜΟ, 2006, σ. 296.

²⁰ Σε σχετική ερώτηση του βουλευτή Ιλχάν Αχμέτ (10097/20.4.2005) η κυβέρνηση δήλωσε ότι συνολικά 46,638 μουσουλμάνοι έχασαν την ιθαγένειά τους. Πολλαπλάσιος πρέπει να θεωρείται ο αριθμός εκείνων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα.

ανεπιθύμητων.²¹ Τέλος, περιορισμοί στο δικαίωμα στην μετακίνηση εντός της χώρας αποτελούν τα μέτρα της «μπάρας» του ορεινού όγκου της Ροδόπης (1974-1996)²² και των αντίστοιχων περιορισμών που επιβλήθηκαν μέχρι το 1992 στους αλλοδαπούς στο δικαίωμα επίσκεψης της Ίμβρου και της Τενέδου (βλ. Ρωμιοί που απέκτησαν ξένη ιθαγένεια και εγκαταστάθηκαν στην αλλοδαπή).

Εκπαίδευση

Στο πεδίο της εκπαίδευσης υπάρχουν πολλά παραδείγματα κάθε είδους εφαρμογής της αμοιβαιότητας. Ειδικότερα, ανταλλαγές εκπαιδευτικών, μετακλητών δασκάλων και καθηγητών, επιμορφώσεις δασκάλων, αποστολή σχολικών εγχειριδίων από τη μητέρα πατρίδα υπό αμοιβαιότητα τέθηκαν υπό το καθεστώς της αμοιβαιότητας με την στενότερη δυνατή έννοια καθιστώντας προβληματική την εκπαιδευτική διαδικασία. Υπό την αυστηρή έννοια της αμοιβαιότητας τέθηκαν και ζητήματα απόλυσης δασκάλων, ή αφαίρεση πινακίδων από τα μειονοτικά σχολεία, ειδικά στην δεκαετία του 1960 ή του 1970. Παρόμοια ο σχεδιασμός του ωρολόγιου προγράμματος, η ονομασία των σχολείων ή η διοικητική δομή (θεσμός υποδιευθυντή) των σχολείων ακόμα και σήμερα τελούν υπό τους περιορισμούς της αμοιβαιότητας.

Περιουσία

Τα ζητήματα που αφορούν την απρόσκοπτη ελευθερία στη απόκτηση, απόλαυση και διάθεση της περιουσίας αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό όρο διαβίωσης, ώστε αποτέλεσε εύκολο στόχο μειονοτικών πολιτικών με στόχο όπως ήδη αναφέρθηκε την αποσύνδεση μειονοτικών πληθυσμών με την ακίνητη περιουσία και άρα την απεδαφοποίησή του. Απώτερος στόχος τέτοιων πολιτικών ήταν ομολογουμένως η μείωση του μειονοτικού πληθυσμού και ασκήθηκαν συνήθως στη βάση της αμοιβαιότητας. Και στα δύο κράτη, ατομική και κοινοτική ιδιοκτησία (βακουφία), έγιναν στόχος διακρισιακών πολιτικών που έπληξαν τις δύο μειονότητες. Κοινός στόχος υπήρξε η σχέση κυριότητας των τοπικών κοινοτήτων επί των βακουφίων τους και, αντίστροφα, η ενίσχυση του κρατικού ελέγχου επί της οικονομικής διαχείρισής τους αλλά και της ουσιαστικής άσκησης εξουσίας. Εκτός από τους κανόνες και τις πρακτικές που αφορούν τη λειτουργία των βακουφικών επιτροπών, η ανάδειξη των μελών τους και η οικονομική τους βιωσιμότητα κρατήθηκε κάτω από τον στενό έλεγχο της λήψης αποφάσεων, σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαιότητας. Ένα από τα πλέον φανερά παραδείγματα εφαρμοσμένων διακρίσεων στη βάση της αμοιβαιότητας σε θέματα ιδιοκτησίας αφορά τους περιορισμούς που ασκήθηκαν επί της ιδιωτικής περιουσίας και στις δύο χώρες ιδιαίτερα από το 1964, ως παρενέργεια –για μια ακόμη φορά– του Κυπριακού. Στην Τουρκία, με το Διάταγμα 6/3801 του 1964 τα κεφάλαια και η ακίνητη περιουσία

²¹ Έγγραφο 14316/346 Τουρκικό ΥΠΕΞ, Άγκυρα, 30.6.1937 προς Ελληνικό ΥΠΕΞ, Ιστ. Αρχείο ΥΠΕΞ, Φ. 1937/58.3.

²² Υπουργός άμυνας, απόφαση Φ.114.1/27/82616 της 20.2.1996.

των ελλήνων πολιτών, οι οποίοι απελάθηκαν το 1964 τέθηκαν υπό έλεγχο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Στην Θράκη μια *de facto* απαγόρευση επιβλήθηκε στους μουσουλμάνους σχετικά με την δυνατότητα να αγοράσουν γη από το 1964 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Μεγάλης έκτασης απαλλοτριώσεις, οι οποίες έπληξαν ιδιωτικές περιουσίες στην Ίμβρο (1964-1968, 1975 και 1984) και τη Θράκη (1977, 1982) φαίνεται να μην έχουν άμεση σχέση μεταξύ τους ως τέτοιες, αλλά χρησιμοποιήθηκαν ως μοχλός πίεσης και στις δύο μειονότητες στο ευρύτερο πλέγμα αλληλο-συσχέτισης των πολιτικών ελέγχου των μειονοτήτων των δύο κρατών.

Οι απαλλοτριώσεις που ασκήθηκαν καταχρηστικά κατά της ιδιωτικής περιουσίας των Θρακιωτών τουρκο-μουσουλμάνων είχαν προταθεί από το Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης ήδη από το 1966²³ ως αντίμετρο στις απαλλοτριώσεις των Ρωμιών της Ίμβρου και της Τενέδου και εφαρμόστηκε 10 χρόνια αργότερα και από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης.

Η Τουρκία υιοθέτησε τον Ν. 903/67 περί βακουφίων και τον περιορισμό στην διαχείριση των κοινοτικών περιουσιών ως αντίποινα στην κατάργηση από την χούντα του δικαιώματος εκλογών για τις βακουφικές επιτροπές, στα πλαίσια της αμοιβαιότητας. Ο ελληνικός νόμος περί βακουφίων (Ν. 1091/1980) συνέδεσε την ισχύ του με την «αρχή της διακρατικής αμοιβαιότητας», διατύπωση η οποία ελέγχεται για την νομική της ισχύ. Ο νόμος προβλέπει εκλογές για τις βακουφικές επιτροπές στη Θράκη, χωρίς να έχει εφαρμοστεί μέχρι σήμερα (2017), ούτε και μετά την διενέργεια εκλογών το 1991 και το 2006 από τις επιτροπές της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο οι εκλογές δεν γίνονται και πάλι από το 2013. Παρόμοια περιοριστικά μέτρα αφορούν την φορολόγηση και υποθήκευση των βακουφικών περιουσιών και στις δύο χώρες. Μόλις το 2007 (Ν. 3536/07) καταργήθηκε στην Ελλάδα η φορολόγηση και κάθε άλλο οικονομικό βάρος των βακουφίων. Το σημαντικότερο όμως είναι η διακηρυκτική καταγγελία της αμοιβαιότητας από την αιτιολογική έκθεση του νόμου ως αρχή που «δεν συνάδει με τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις».

Στην Τουρκία, ο εκτελεστικός Κανονισμός του Ν. 4778 [Resmi Gazete 24.1.2003 - 25003] καταργεί τα πολλαπλά επίπεδα των απαιτούμενων διοικητικών εγκρίσεων, ενώ δεν προβλέπεται ρητά η ρήτρα της αμοιβαιότητας. Ο Νόμος 5555 της 5.11.2006, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ με την επαναψήφισή του τον Φεβρουάριο 2008 ως Νόμος 5737 [Resmi Gazete 27.2.2008/26800], επιχειρεί να δώσει λύσεις στα χρόνια προβλήματα που ταλανίζουν τις βακουφικές περιουσίες. Στο νόμο διατυπώνεται η αρχή της αμοιβαιότητας (άρθρο 2) ως αρχή που διέπει τον νόμο, αν και στο άρθρο 5 γίνεται -ορθά- αναφορά για εφαρμογή της αμοιβαιότητας μόνο σε αλλοδαπά νομικά πρόσωπα. Η ευρύτερη αμοιβαιότητα αποτελεί -έκνομη ουσιαστικά- εφαρμογή περιοριστικών μέτρων στα ιδρύματα της μειονότητας μέσα από την διοικητική και δικαστική πρακτική.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την κατανόηση του ζητήματος της αμοιβαιότητας είναι το γεγονός ότι κατά την διαδικασία κύρωσης του νόμου, ο τότε Πρόεδρος της Δημοκρατίας Σεζέρ, στις 29 Νοεμβρίου 2006 προέβαλε βέτο και παρέπεμψε το σχέδιο νόμου στην Εθνοσυνέλευση για

²³ Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, 47^η Συνεδρίαση, 6.7.1966, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ.11.

επαναδιατύπωση, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι δεν υιοθετεί την αρχή της αμοιβαιότητας υπό το φως της Συνθήκης της Λοζάνης, η οποία έχει συνταγματική ισχύ κατά το τουρκικό και διεθνές δίκαιο. Παράλληλα, οι εσωτερικές αντιδράσεις οδήγησαν το ισχυρότερο κόμμα της αντιπολίτευσης, CHP, και μάλιστα με ομοφωνία,²⁴ να καταθέσει προσφυγή ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου με επιχειρήματα παρόμοια με εκείνα που επικαλέστηκε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατά την ατελέσφορη άσκηση του δικαιώματος αρνησικυρίας δεκατέσσερις μήνες νωρίτερα. Στην προσφυγή του στο Συνταγματικό Δικαστήριο, το CHP αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην αμοιβαιότητα. Ισχυρίστηκε συγκεκριμένα ότι «οποιοδήποτε δικαίωμα δεν αναγνωρίζεται στην τουρκική μειονότητα στην Ελλάδα, δεν μπορεί να αναγνωριστεί στις μη-μουσουλμανικές μειονότητες».²⁵ Ακόμα πιο εντυπωσιακό το γεγονός ότι στην προσφυγή με κοινό συντάκτη τον πρόεδρο του CHP, Κεμάλ Κιλιτσντάρογλου, αναφερόταν πως η αναγνώριση του απεριόριστου δικαιώματος κατοχής περιουσίας στα μειονοτικά βακούφια θα εξέθετε σε κίνδυνο το δικαίωμα «αυτοάμυνας του κράτους»²⁶ και θα αποτελούσε τη «μεγαλύτερη εκχώρηση» στα κοινοτικά βακούφια συναρτώντας το ζήτημα με τις αρμενικές αξιώσεις σχετικά με την γενοκτονία σε διεθνές επίπεδο²⁷. Εν τέλει, στις 17 Ιουνίου 2010, το Συνταγματικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή του CHP για αναστολή εκτέλεσης των άρθρων 6 (3), 12 (1), (3) και (4), 14, 25, 26 και 41 (2) βάζοντας τέλος στην αβεβαιότητα ως προς την ισχύ του νέου βακουφικού νόμου.²⁸

Προληπτική και επιλεκτική αμοιβαιότητα

Η αμοιβαιότητα χρησιμοποιήθηκε με ιδιαίτερα ελαστικούς όρους, επιλεκτικά, ακόμη και προληπτικά για την εξυπηρέτηση πολιτικών στόχων. Έτσι, σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες ορισμένα τμήματα της μειονότητας της Θράκης εντάχθηκαν σε τέτοιες πολιτικές, ενίοτε και με αντίστροφο χαρακτήρα, δηλαδή την μονόπλευρη παροχή ευεργετημάτων, όπως σε ισλαμιστές συντηρητικούς ή ορεινούς Πομάκους. Αποχή από οποιαδήποτε ενέργεια κατά της μειονότητας αποφασίστηκε ύστερα από την επιβεβλημένη κατάργηση των θρησκευτικών δικαστηρίων στην Τουρκία το 1926, τα Σεπτεμβριανά του 1955, ή την επιβολή ειδικής φορολογίας του 1942. Αντίστοιχα η Τουρκία δεν αντέδρασε με τον ίδιο τρόπο στη συστηματική αφαίρεση ιθαγενειών που ασκήθηκε επί των μειονοτικών της Θράκης από το 1964-1998, ή την ουσιαστική κατάργηση του δικαιώματος εκλογών στις βακουφικές επιτροπές (1967-σήμερα). Σε ορισμένες περιπτώσεις η

²⁴ Βλ. δηλώσεις του Haki Süha Okay, *Hurriyet*, 26.2.2008.

²⁵ CHP, πρόταση για αναστολή εκτέλεσης, 2008, σ. 11.

²⁶ Όπ. π., σ. 21.

²⁷ Όπ. π., σ. 18. Αναλυτικά στο K. Kurban & K. Tsitselikis, 2010, σ. 26.

²⁸ Συνταγματικό Δικαστήριο, Απόφαση 2008/22 της 17.6.2010 <<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=gundem&id=293>>. Αναλυτικά στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Τα βακούφια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στον ευρωπαϊκό δρόμο της Τουρκίας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2011, σ. 113-115.

μη εφαρμογή περιοριστικών ή καταπιεστικών μέτρων στην Θράκη αποφασίστηκε για να μην δοθεί η ευκαιρία στην Τουρκία να επιβάλλει παρόμοια μέτρα στην Κωνσταντινούπολη.²⁹

4. Όργανα πολιτικής διαβούλευσης και ελέγχου του Συμβουλίου της Ευρώπης

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι για πρώτη φορά ένα διεθνές όργανο, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, εξέτασε παράλληλα τις δύο μειονότητες υπογραμμίζοντας τον αρνητικό ρόλο της αρχής της αμοιβαιότητας στην προστασία των δικαιωμάτων των μελών των μειονοτήτων. Οι εκθέσεις του Andrea Gross «για το ζήτημα της ελληνορθόδοξης μειονότητας της Ίμβρου και της Τενέδου»³⁰ του 2008 και η έκθεση του ίδιου για «τους μουσουλμάνους τουρκικής καταγωγής της Ρόδου και της Κω»³¹ ήταν η πρώτη σχετική προσπάθεια που αφορούσε τις νησιωτικές μειονότητες. Ωστόσο, πιο συνολικά έθεσε το ζήτημα με ευθεία αναφορά στην αμοιβαιότητα η έκθεση Michel Hunault για τις μειονότητες σε Ελλάδα και Τουρκία³². Αποτέλεσμα αυτών των εκθέσεων ήταν η υιοθέτηση τριών σχετικών Ψηφισμάτων από την Κοινοβουλευτική Συνέλευση που περιλαμβάνουν σειρά συστάσεων προς τις κυβερνήσεις των δύο κρατών για την ορθή εφαρμογή της Συνθήκης της Λοζάνης υπό φώς του σύγχρονου δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου και προστασίας των μειονοτήτων. Μάλιστα το Ψήφισμα 1625 του 2008 υπογραμμίζει: «Η ταυτόχρονη επίκληση των δύο κρατών της αρχής της αμοιβαιότητας ως την αιτιολογική βάση για την άρνηση της εφαρμογής των δικαιωμάτων που εγγυάται η Συνθήκη της Λοζάνης στις μειονότητες είναι αναχρονιστική και μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την εθνική συνοχή της κάθε χώρας».

²⁹ Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων προς ΥΠΠΕΞ, Στατιστικά δεδομένα σχετικά με την εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτ. Θράκης, Κομοτηνή 29.11.1963, Αρχείο Διεύθυνσης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ΓΑΚ Καβάλας, Φ. 2.

³⁰ Resolution 1625 (2008), *Gökçeada (Imbros) and Bozcaada (Tenedos): preserving the bicultural character of the two Turkish islands as a model for co-operation between Turkey and Greece in the interest of the people concerned*, and report Doc. 11629, Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mr A. Gros PACE, Strasbourg: Council of Europe, 2008.

³¹ Resolution 1867 (2012), *The situation of the Greek citizens of Turkish descent in Rhodes and Kos, and Report*, Doc. 12526, Rapporteur: Mr A. Gross, Strasbourg: Committee on Legal Affairs and Human Rights, PACE, Council of Europe, 2011.

³² Resolution 1704 (2010), *Freedom of religion and other human rights for non-Muslim minorities in Turkey and for the Muslim minority in Thrace (Greece)* and Report, Doc. 11860, Rapporteur Mr M. Hunault (Strasbourg: PACE, Committee on Legal Affairs and Human Rights, Council of Europe, 2010).

5. Γενική αποτίμηση της αμοιβαιότητας

Η αμοιβαιότητα συνιστά έναν μηχανισμό συμπεριφοράς, που ανταποκρίνεται σε μία ψυχολογικού τύπου αντίδραση, δηλαδή, «κάνε και εσύ ό,τι σου έκανε και ο αντίπαλός σου», ως μια μορφή εκδίκησης. Η αντίδραση είναι χαοτικού τύπου ως προς την τυπολογία της και τις επί μέρους εκφάνσεις της. Αν και νομικά μη σύννομη, διατηρείται ακόμη σε νομικά κείμενα ως ένδειξη των αντιστάσεων που προτάσσουν ιδεολογικές εμμονές. Η ιστορία των διακρίσεων κατά των μειονοτήτων εντάσσει την αρχή της αμοιβαιότητας σε μία πολυπλοκότητα καταστάσεων, η οποία δεν υπόκειται σε καθαρού τύπου πολιτικές ή νομικές αναλύσεις. Έτσι, τα γενικότερα πολιτικά συμφραζόμενα καθιστούν σημαντικό διακύβευμα αυτό που είναι νομικά κενό περιεχομένου, καθώς ιδεολογικοποιούν στάσεις με βάση το «γένος» και την «εθνική συγγένεια» ως αξιακά ανώτερες κατηγορίες αλληλεγγύης από ό,τι οι δεσμοί της ιθαγένειας.

Τα μέτρα και αντίμετρα που αντιμετώπισαν οι δύο μειονότητες σε Ελλάδα και Τουρκία δείχνουν να ακολουθούν ένα χαοτικό σχήμα πολιτικής συμπεριφοράς και υιοθέτησης νομικών κανόνων. Εκτός από ορισμένα μέτρα τα οποία ελήφθησαν ως άμεσα ανταπόδοση παρόμοιων μέτρων της άλλης πλευράς, παρατηρείται περιπλοκότητα, ως προς την ποιότητα και ποσότητα των διαφόρων μέτρων τα οποία αποσκοπούσαν στην ικανοποίηση πολιτικών στόχων, σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο, ακόμα και η λήψη προληπτικών μέτρων κατά εκείνων τα οποία το άλλο μέρος θα μπορούσε να λάβει. Μέτρα τα οποία δεν αφορούσαν τις μειονότητες, αλλά προκάλεσαν την εφαρμογή της αμοιβαιότητας, μέτρα τα οποία ανακοινώθηκαν, αλλά δεν εφαρμόστηκαν, μέτρα άμεσης αμοιβαιότητας, κλπ. Τα μέτρα χρησιμοποιήθηκαν καταχρηστικά ως εργαλείο άσκησης καταπιεστικών πολιτικών, όχι αυστηρά στο πλαίσιο μειονοτικών πολιτικών, αλλά των ευρύτερων διμερών συγκρουσιακών ελληνοτουρκικών σχέσεων. Η ανακήρυξη από την ελληνική πλευρά του δόγματος της ένωσης για την Κύπρο από τα μέσα του 1950 και το πογκρόμ κατά των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης το 1955, η καταγγελία της ιδρυτικής συνθήκης της Κύπρου από τον Μακάριο, και τα αιματηρά γεγονότα του 1964 και 1968 στην Κύπρο, η απέλαση των ελλήνων πολιτών το 1964, η τουρκική εισβολή του 1974 αποτελούν τα γεγονότα σταθμούς που καθόρισαν τις πολιτικές της αμοιβαιότητας (ενίοτε ως αντίποινα). Το κλείσιμο των σχολείων της Ίμβρου και Τενέδου το 1964, της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης το 1971, το κλείσιμο των σχολείων των μουσουλμάνων της Ρόδου και Κω το 1971 αποτελούν επί μέρους κρίκους στην αλυσίδα αυτή.

Εξάλλου, η επιμέλεια για την εφαρμογή της αμοιβαιότητας από την πλευρά των κρατών κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, αλλά και εν μέρει μέχρι τις μέρες μας, υπήρξε ο εύκολος δρόμος να αποφευχθεί η απάντηση στο ερώτημα ως προς το πώς θα προστατευτεί αποτελεσματικά η μειονοτική ετερότητα με τη διασφάλιση των όρων κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Η πεποίθηση ότι η αμοιβαιότητα είναι χρήσιμη και ότι πρέπει να εφαρμόζεται είναι σε υποχώρηση στην ελληνική επίσημη ρητορική σχετικά με τις μειονότητες. Κρατικοί αξιωματούχοι αναφέρονται σε αυτή όλο και λιγότερο. Ωστόσο, το επιχείρημα υπέρ της αριθμητικής ισορροπίας το οποίο αποτελεί το πρώτο βήμα για την πολιτικού τύπου αμοιβαιότητα είναι διαδεδομένο σε

πολλά επίπεδα, ως απόδειξη των σκληρών πολιτικών που άσκησαν οι τουρκικές κυβερνήσεις που ώθησαν σε πληθυσμιακό μαρασμό τους Ρωμιούς της Τουρκίας. Αντίθετα το δόγμα της αμοιβαιότητας, είναι ακόμη ορατό σε θεσμικό επίπεδο στην Τουρκία, και κυρίως σε πολιτικό καθώς συχνά από επίσημα χείλη γίνεται αναφορά σε αυτό. Σχετικά με το ενδεχόμενο της επαναλειτουργίας της σχολής της Χάλκης, ανώτερος αξιωματούχος δήλωσε το 2004: «Η σχολή θα δέχεται σπουδαστές από την Ελλάδα και άλλες χώρες. Η εισροή του αριθμοί σπουδαστών πρέπει να είναι αμοιβαία με τις χώρες προέλευσης. Κατά την επαναλειτουργία της σχολής πρέπει να εφαρμοστεί η αμοιβαιότητα ειδικά με την Ελλάδα».³³ Με την ίδια αφορμή αναφέρθηκε ότι σε περίπτωση που ανοίξει η Χάλκη τότε μέσω της αμοιβαιότητας θα πρέπει να αυξηθεί ο αριθμός των μετακλητών από Τουρκία καθηγητών του μειονοτικού Γυμνασίου-Λύκειο Κομοτηνής.³⁴ Παρόμοιες υπήρξαν και οι αντιδράσεις κατά τη συζήτηση στην Τουρκική Εθνοσυνέλευση του νομοσχεδίου για την διεύρυνση των μειονοτικών ρωμαϊκών σχολείων και σε έλληνες πολίτες, το οποίο τελικά δεν πέρασε.

Η αντίληψη ότι η αμοιβαιότητα αποτελεί κύριο οδηγό για την κρατική πολιτική αναφορικά με τις μειονότητες αδειάζει αυτόματα το περιεχόμενο του νομικού και πολιτικού δεσμού που αποτελεί η ιδιότητα του πολίτη και θέτει τον μειονοτικό πληθυσμό σε καθεστώς εξάρτησης, αν όχι ομηρίας, το οποίο αντίκειται σε θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου και σε καταστατικές αρχές του κράτους δικαίου.

Αξίζει να αναφερθεί μια παρατήρηση σχετικά με τη στάση των ίδιων των μειονοτήτων σχετικά με την αρχή της αμοιβαιότητας. Συχνά επαναπαύονται στην ιδέα ότι η αμοιβαιότητα μπορεί να είναι χρήσιμη ακόμα και αναγκαία για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, όπως αυτά κατοχυρώνονται από την Λοζάνη (βλ. Συνέδριο της μειονότητας για την εκπαίδευση, Κομοτηνή 25-26.11.2005, ή Συνέδριο των Τούρκων Δυτικής Θράκης, 16-17 Ιουλίου 2006 Κωνσταντινούπολη, όπου και σχετικός λόγος του τότε πρωθυπουργού Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν). Μόνο σπάνια έγιναν διακηρυκτικές καταγγελίες από φορείς ή σημαίνουσες προσωπικότητες της μειονότητας κατά της αμοιβαιότητας, όπως στα Συνέδρια για την εκπαίδευση των δύο μειονοτήτων (Κομοτηνή 4.12.2004), ή στο 1ο συνέδριο των Ρωμιών (Κωνσταντινούπολη, 31.6.-2.7.2006).³⁵

³³ Hilal Köylü, Radikal, 1.11.2004. Επαναλήφθηκε η δήλωση σχετικά με την ισχύ της αρχής της αμοιβαιότητας από την υπουργό Παιδείας Νιμέτ Τσουμποκτσού το 2010 και πάλι με οξύτητα από τον τούρκο πρόεδρο Ερντογάν τον Οκτώβριο του 2013, <<http://www.kathimerini.gr/737249/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/h-amoivaiothta-kai-h-xalkh>>

³⁴ Hilal Köylü, Radikal, 4.6.2005.

³⁵ Κώστας Γαβρόγλου και Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Συνάντηση στην Πόλη. Το παρόν και το μέλλον. Κείμενα για την ρωμαϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, 2009.

Η αποτυχία της τήρησης της Συνθήκης, ακόμα και όταν απαιτήθηκε διμερής συνεργασία σε τεχνικό επίπεδο, ασφαλώς οφείλεται στην άσκηση πολιτικών πιέσεων. Τα δύο κράτη μπορούν να αποδεσμεύσουν τη θέση των μειονοτήτων από την κακώς εννοούμενη αμοιβαιότητα, να την αποκόψουν από το διμερές δικαιώματα παρέμβασης και να το εντάξουν σε ένα πολυμερές σύστημα ελέγχου ουσιαστικής προστασίας των μειονοτήτων.³⁶ Η προοπτική αυτή θα αποδέσμευε τους Ρωμιούς της Πόλης και των νησιών, από το βάρος της αρνητικής αμοιβαιότητας, από την οποία υπέφεραν επί μακρόν, και να την απονομιμοποιήσουν ουσιαστικά. Το ζήτημα των περιορισμών που επιβάλλονται στα δικαιώματα των μειονοτήτων στο όνομα της αμοιβαιότητας μεταξύ ελληνικών και τουρκικών κυβερνήσεων δεν μπορεί να λυθεί εάν και οι δύο εθνικές ιδεολογίες –οι οποίες διατηρούν στενές ερμηνείες σχετικά με την έννοια του εθνικού συμφέροντος- βρουν τον δρόμο και τον τρόπο να καταστούν αμοιβαία συμβατές ή έστω αδιάφορες. Η καταγγελία της αρχής της αμοιβαιότητας από την Τουρκία θα αποτελούσε ένα θετικό βήμα. Υπάρχουν ενδείξεις ωστόσο, ότι έχουμε να παρακολουθήσουμε περισσότερα επεισόδια στο σήριαλ της αμοιβαιότητας.

Βιβλιογραφία

A. Ελληνόγλωσση

Κώστας Γαβρόγλου και Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Συνάντηση στην Πόλη. Το παρόν και το μέλλον. Κείμενα για την ρωμαϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, 2009.

Δημήτρης Καμούζης, 2006, «Η εξαίρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), Αθήνα: Κριτική/ΚΕΜΟ, 324-340.

Dilek Kurban και Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Μία ιστορία αμοιβαιότητας: Μειονοτικά ιδρύματα σε Ελλάδα και Τουρκία*, Istanbul/Αθήνα: TESEV/ΚΕΜΟ, 2010.

Baskin Oran, 2006, «Διδάγματα από τα άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης της Λοζάνης», στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), Αθήνα: Κριτική/ΚΕΜΟ, 296-312.

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Η Αμοιβαιότητα ως όρος εφαρμογής των υποχρεώσεων Ελλάδας και Τουρκίας απέναντι στις μειονότητες τους», στο *Διαστάσεις της μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής, πρακτικά συνεδρίου*, Φλώρινα, 2006, 865-877.

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Τα βακούφια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στον ευρωπαϊκό δρόμο της Τουρκίας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2011.

³⁶ Konstantinos Tsitselikis, 2012, σ. 117, Alexis Alexandris, “Religion or Ethnicity: The Identity Issue of the Minorities in Greece and Turkey”, *Crossing the Aegean. An Appraisal of the Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, R. Hirschon (επιμ.), N. York/Oxford: Berghahn Books, 2003, σ. 127.

B. Ξενόγλωσση

- Elcin Macar, “A Victim of Reciprocity: The Greek Patriarchate of Istanbul”, in *Reciprocity. Greek and Turkish Minorities: Law, Religion and Politics*, S. Akgönül (επιμ.), Istanbul: Bilgi University Press, 2007, 143-149.
- Alexis Alexandris, “Religion or Ethnicity: The Identity Issue of the Minorities in Greece and Turkey”, στο *Crossing the Aegean. An Appraisal of the Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, R. Hirschon (επιμ.), N.York/Oxford: Berghahn Books, 2003, 117-131.
- Ayşe Kadioğlu, “*Genos versus devlet: Conceptions of citizenship in Greece and Turkey*”, in *In the Long shadow of Europe*, Anastasakis Othon, Kalypso Aude Nicolaidis and Kerem Oktem (επιμ.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2009, 115-142.
- Ulf Brunnbauer, “The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the ‘self’ and the ‘other’”, *Journal of Muslim Minority Affairs* 21.1, (2001), 39-61.
- Paschalis Kitromelidis, «‘Imagined communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans», *Modern Greece: Nationalism and nationality*, Th.Veremis (επιμ.), SAGE- Athens: ELIAMEP, 1990, 23-65.
- Baskın Oran, *Greek Violations of the Lausanne Treaty*, Ankara: The National Committee for Strategic Research and Studies, 2002 <www.saemk.org>
- Emre Öktem, “La spécificité de la laïcité turque”, 29 *Islamochristiana* (2003), 93-210.
- Umut Özkırımlı and Sypros Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey*, London: Hurst & Company, 2008.
- Hugh Poulton, “Changing Notions of National Identity among Muslims in Thrace and Macedonia: Turks, Pomaks and Roma”, στο *Muslim identity and the Balkan state*, H. Poulton & S. Taji-Farouki (επιμ.), London: Hurst & co., 1997, 194-213.
- Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece. From Historical Minorities to Migrant Newcomers*, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2016.
- Venice Commission, *Report on the preferential treatment of national minorities by their Kin-State*, Strasbourg: Council of Europe, CDL-INF (2001) 19, 2002.